Namuna Academic Journal | Volume 3 | Number 1 | February 2025 | ISSN : 2822-194X

प्रिय मौनता कवितासङ्ग्रहका कवितामा लैङ्गिकता

~ डा. रजनी ढकाल
सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि
rajanidhakal@yahoo.com / rajni.dhakal@cdn.tu.edu.np
https://orcid.org/0009-0002-4146-4373

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन प्रिय मौनता कवितासङ्ग्रहका 'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' कवितामा लैङ्गिकताको अध्ययनमा केन्द्रित छ । 'मौनता' लाई स्त्रीलिङ्गी सम्बोधन बनाई प्रेमको उपासनाका केन्द्रमा रचिएका नेत्र एटमका प्रिय मौनताका कविताहरू भौतिक र आध्यात्मक प्रेम र समर्पणको सम्बोधनमा केन्द्रित भए पनि नारी सङ्घर्ष, चेतना र विद्रोहका केही ऐतिहासिक तथ्यसँग पनि जोडिएका छन् र तिनलाई लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक आधारमा यहाँ अध्ययन गरिएको छ । कविताको गहन पठन गरी गुणात्मक विश्लेषण विधिबाट गरिएको प्रस्तुत अध्ययनमा नारी सङ्घर्षको ऐतिहासिक सन्दर्भ, शरीर राजनीति र शारीरिक अनुभूति तथा नारी उत्पीडनका विरूद्धको प्रतिरोधी चेतनाका पक्षबाट यस सङ्ग्रहका दुई कविताको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । सिल्भिया र नङ्गेली जस्ता पश्चिमी (अमेरिका) र पूर्वीय (भारत) समाजका जुझारी नारी पात्रको सामाजिक ऐतिहासिक जीवनको कथा, उनीहरूलाई तत्कालीन सत्ता र समाजको भोगवादी दृष्टिकोणले गरेको विभेद तथा तिनका विरूद्ध ती दुवै नारीको जीवन समाप्तिसँगैको विद्रोहको सञ्चेतना यस अध्ययनमा समेटिएका छन् । सङ्ग्रहका दुई कविताको अध्ययनबाट सिल्भिया र नङ्गेली जस्ता जुझारु नारीको जीवनसङ्घर्षका कतिपय सबल पाटालाई सम्प्रेषण गर्न नसके पनि नेत्र एटमका कवितामा लैङ्गिकताको पाटो संवेदनशील रूपमा रहेको निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : सत्ता सम्बन्ध, पितृसत्ता, मुलाकरम, वर्चस्व, शरीर राजनीति

विषयपरिचय

नेत्र एटमको प्रिय मौनता सम्बोधन कविता हो । यस कवितासङ्ग्रहमा 'प्रिय' शब्दका माध्यमबाट जीवनका विविधता र प्रेमिल भावहरूको सम्बोधन गरिएको छ । कवितामा व्यक्त प्रेमिल भावहरु मानवीय संवेदना, प्राकृतिक संवेद्यता, सामाजबोध, आध्यात्मिक चिन्तन आदिका विविध आयामहरूमा विस्तारित छन् । मौनतालाई 'प्रिय'को सम्बोधन गर्दै स्त्रीलिङ्गी बिम्बमा प्रकृति, समाज र ऐतिहासिक सन्दर्भसँगै प्रेम र त्यसको उपसनाको व्यापक चित्रण यस कवितासङ्ग्रहमा छ । पर्यावरणीय सञ्चेतना, प्राकृतिक भोग र समर्पणको अभिव्यक्त तथा आध्यात्मिक चेतनाको बोधमा समेत लेखिएका यस सङ्ग्रहका कविताहरु सामाजिक ऐतिहासिक सन्दर्भको स्पर्शमा पनि आधारित छन् तथा नारी चेतना र चिन्तनका दृष्टिले पनि केही रूपमा छोइएका छन् । यस सङ्ग्रहका केही कविता लैङ्गिक दृष्टिले प्रस्तुत भए पनि लैङ्गिकतामा समेत प्रेमिल भावहरु नै व्यक्त भएका छन् । प्रिय मौनताका कविताका विविधताभित्र यस लेखमा चाहिँ सोद्देश्य नमुना छनोटका आधारमा लैङ्गिकताको सम्बोधन भएका 'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' शीर्षकका दुई मुख्य कविताको

लैङ्गिक विश्लेषण गर्दै कवितामा व्यक्त भएको लैङ्गिक चेतनाको अवस्थालाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणसहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

लैङ्गिक अध्ययन नारीमाथि गरिएका दमन लगायत मानव शरीरमाथिको सामाजिक भूमिकाको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यस अध्ययनले महिलाका विषयलाई केन्द्रीय स्थान दिनुको मुख्य कारण समाजमा महिलाको कमजोर अवस्था रहनु हो । महिलाको शरीरमाथि गरिएका दमनात्मक व्यवहारलाई आजको सन्दर्भसँग जोड्दै इतिहासलाई समेत खोतल्ने काम यस अध्ययनमा भएको छ । सिल्भिया र नङ्गेली जस्ता दुई भिन्न परिवेशका महिलामाथि भएको दमनात्मक व्यवहारको पक्षसँगै तिनका विम्बबाट आजको समाजमा महिलाको चेतना र तह हेर्ने काममा यो अध्ययन केन्द्रित छ । यसपूर्व यस सङ्ग्रहका कविताको अध्ययन लैङ्गिकताको पक्षबाट अध्ययन नगरिएको अवस्थामा यो अध्ययन महत्वपूर्ण छ । यस अध्ययनमा सङ्ग्रहका माथि उल्लिखित दुईवटा कवितामा प्रकट भएको नारी सङ्घर्षको ऐतिहासिक सन्दर्भ, शरीर राजनीति र शारीरिक अनुभूति तथा नारी उत्पीडनका विरूद्धको प्रतिरोधी चेतनाका पक्षबाट कविताको विश्लेषण गरिएको छ । कविताको गहन पठन गरी तिनबाट प्राप्त प्राथमिक सामग्रीलाई लैङ्गिक चेतनाको सैद्धान्तिक आधारमा गुणात्मक विधिबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । लैङ्गिकता नारी-पुरूष निर्मितिसँगै तेस्रो लिङ्गी चरित्रको समेत अध्ययन भएकाले यस अध्ययनमा चाहिँ नारी-पुरूष निर्मितिमा आधारित लैङ्गिकताको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत लेखमा प्रिय मौनताका दुई कविताको लैङ्गिक विश्लेषणका लागि लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक आधार तयार पारिएको छ । लैङ्गिक अध्ययनका चिन्तकहरु भर्जिनिया उल्फ, चार्लोट डेल्बो, नुर इनायत खान, जर्मिन टिलियन, स्प्रिङ सेर्निटी दुवल, डेभिड हिलम्यान, उलिका माउडे, एन्टोनियो ग्राम्सी, सञ्जीव उप्रेती, रमेशप्रसाद भट्टराईका विचारलाई आधार बनाई कृति विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गरिएको छ । अध्ययनका दृष्टिले यसमा महिलाको ऐतिहासिक सङ्घर्ष, शरीर राजनीति र लैङ्गिक उत्पीडन र प्रतिरोधलाई विश्लेषणको मुख्य आधारका रूपमा लिइएको छ । लैङ्गिकता विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारको वर्णन तलका तीन अनुच्छेदमा गरिएको छ ।

लैङ्गिकता पुरूष र महिलाको सत्ता सम्बन्ध तथा सामाजिक निर्मितिको विषय हो । प्राचीन कालदेखि नै पितृसत्ताका कारण महिलाहरु आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा पछि परेका छन् र सत्तामा निर्णायक तहको पहुँचबाट वञ्चित छन् । सामन्तवादी युगमा महिलालाई सामन्ती सम्बन्धका आधारमा शोषण र दमन गरिएको छ भने पुँजीवादी समाजले महिलाहरूलाई सम्पत्तिको मात्रै नभएर कानुनी, सांस्कृतिक र सामाजिक रूपमा समेत पछि पारेको छ (दुवाल, सन् २०१२, पृ. २६७) । यो अवस्था ऐतिहासिक कालदेखि नै निरन्तर रूपमा आजसम्म रहीआएको छ । परम्परागत लैङ्गिक निर्मितिका दृष्टिले बनेको विचारधाराले सामाजिक संस्था र समाजमा प्राचीनकालदेखि नै महिलालाई पछि पारिरहेको छ । यस दृष्टिले लैङ्गिक ऐतिहासिक सन्दर्भ त्यस्तो संस्थागत सन्दर्भ हो जसले सत्ताको सम्बन्ध र सत्ताको संस्थागत अवस्थाका माध्यमबाट महिलाहरूलाई दमन गर्ने वैचारिक आधार तयार पारेको हुन्छ । लैङ्गिक दृष्टिले ऐतिहासिक सत्ता भनेको पितृसत्ताको त्यस्तो अभ्यास हो जसले समाजमा लैङ्गिक दमनलाई संस्थागत गरिएको हुन्छ (भट्टराई, २०७७,

पृ. १०७) । लैङ्गिकताको ऐतिहासिक सन्दर्भले यही संस्थागत पक्षको विश्लेषण गर्दछ ।

शरीर राजनीति लैङ्गिक विश्लेषणको अर्को मूल विषय हो । लैङ्गिक अध्ययनको आधारका रूपमा रहेको शरीर महिला वा पुरूषको त्यस्तो स्वरूप हो जसका प्राकृतिक र सांस्कृतिक गरी दुई अवस्था निर्माण भएका हुन्छन् । भर्जिनिया उल्फका दृष्टिमा मान्छेका रोग, कर्तव्य जस्ता विषय शरीरसँग सम्बन्धित हुन्छन् र कविले कल्पनाका माध्यमबाट शरीरको त्यो अवस्थाको वर्णन गर्दछ (सन् २००२, पृ. १९) । शरीर पुरूष र महिला गरी सामान्यतः दुई प्रकारको हुन्छ । महिला अध्ययनमा शरीर राजनीतिले महिला शरीर लाई पुँजीवादले उपभोग र उपयोगिताको रूपमा कसरी चित्रण गरेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दछ । वास्तविक अर्थमा शरीर औषधविज्ञानदेखि अरु विविध पक्षको प्रयोगको साधन हो । त्यही कारण जेन उडले औषधविज्ञान र साहित्य शरीरका प्रयोगका आधार हुन् भनेका छन् (सन् २००१, पृ. १) । औषधविज्ञानको आधारमा शरीरलाई शरीरसम्बन्धी पाठ र शरीरको स्वरूपमा अध्ययन गरिन्छ भने मानवीय शरीर प्रकृतिभन्दा संस्कृति ज्यादा हो भन्ने मान्यता रहेको छ । औषधविज्ञानबाहेक धर्म र विज्ञानले समेत शरीरलाई भिन्न ढङ्गले हेर्ने गरेका छन् । धार्मिक दृष्टिले शरीर भनेको आत्माको घर हो (हिलम्यान र माउडे, सन् २०१५, पृ. १) । यस दृष्टिले शरीरको अस्तित्व केवल आत्माको लागि मात्र हो भन्ने देखिन्छ । आधुनिक विज्ञानले चाहिँ शरीर भनेको विचार, अनुभूतिलाई व्यक्त गर्ने, मानवीय व्यक्तित्वको आकार निर्धारण गर्ने र त्यसका लागि निर्माण भएको भौतिक स्वरूप हो । आधुनिक सन्दर्भमा शरीर विषय र पहिचानको स्थिति हो । मानिसले तातो चिसो, सजिलो अप्ठेरो, भोक तृप्ति, स्वस्थ र विरामी जस्ता जे जति कुराहरूको अनुभव गर्छ ती अनुभवहरूको अभिव्यक्ति शरीरबाटै हुन्छ । सामन्तवाद र पुँजीवादले महिला शरीरलाई यौन, सन्तान उत्पादन, खानपान र सन्तुष्टि, आनन्द र पीडा आदिको भण्डारका रूपमा लिएको छ । साहित्यिक दृष्टिले चाहिँ शरीर सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था हो र साहित्यमा पात्रको शरीर, यौन, रूप र वर्ण जस्ता विषय सिर्जनाको प्रस्तुतिको आधार पनि हो । शरीरराजनीतिको स्वरूप विचारधारात्मक र सामाजिक ऐतिहासिक शक्तिहरूद्वारा निर्धारित हुन्छ र साहित्यमा शरीरसम्बन्धी यही अनुभवलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

उत्पीडन र प्रतिरोध सत्तासँग सिधै जोडिएका लैङ्गिक विषय हुन् । उत्पीडन सत्ताद्वारा उत्पीडित वर्गमाथि गरिने दमनको अवस्था हो भने प्रतिरोध विद्रोहको अवस्था हो । महिलामाथि हुने दमन पितृसत्तात्मक हुन्छ । यस्तो पितृसत्ताको दमनको अभिव्यक्ति सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक, शारीरिक लगायत विविध खालको हुन्छ । दमनको स्वरूप भौतिक मात्रै नभएर विचारधारात्मक पनि हुन्छ र त्यस्तो विचारधारा समाजमा वर्चस्वकारी विचारधाराका रूपमा रहन्छ । उत्पीडनको प्रक्रिया विचार, विश्वास र मूल्यमा आधारित हुने हुँदा समाजमा यो विविध रूपमा रहेको हुन्छ । ग्राम्सीले यसलाई वर्चस्व भनेका छन् । उनका अनुसार वर्चस्व भन्नाले सत्ताधारीवर्गले उत्पीडित वर्गमाथि वैचारिक रूपमा गर्ने दमनको अवस्था हो (सन् १९९२, पृ. २४५) । प्रतिरोध चाहिँ दमनका विरूद्धको स्वर वा अवस्थिति हो । प्रतिरोध मानसिक, भौतिक वा अभिव्यक्तिगत हुन्छ । प्रतिरोध लैङ्गिक अध्ययनका दृष्टिले महिलामाथि हुने सबैप्रकारका दमनका विरूद्धको सङ्घर्षपूर्ण चेतना हो । डेल्भो, खान र टिलियनका अनुसार प्रतिरोधको उद्देश्य परमपराका विरूद्धको चेतना भन्ने हुन्छ जसलाई प्रतिपक्षी चेतनाका रूपमा समेत चिनिन्छ । उनीहरूका दृष्टिमा प्रतिरोध बौद्धिक, राजनीतिक, नैतिक र मानवतावादी जस्ता विषयहरूमा विस्तारित छ (सन् २०१९, पृ. १) । लैङ्गिक चेतनाका दृष्टिले प्रतिरोध भन्नाले पितृसत्ताका सबैखाले रूपहरूका विरूद्धको वैचारिक र राजनीतिक चेतना हो । यसले साहित्यमा

भाषाका माध्यमबाट प्रतिरोधी चेतनाको सिर्जना गर्दछ ।

नतिजा र विमर्श

प्रस्तुत अध्ययनमा माथि निर्धारण गरिएका सैद्धान्तिक आधारमा प्रिय मौनताका दुई कविताको लैङ्गिक विश्लेषण गरिएको छ । कविताको यस विश्लेषणमा कविताको विषयवस्तुका आधारमा नारी सङ्घर्षको ऐतिहासिक सन्दर्भको खोजी गरिएको छ भने शरीर राजनीति र नारीमाथि हुने उत्पीडन र प्रतिरोधलाई कविता विश्लेषणको मूल आधार बनाइएको छ । यसका लागि सिल्भिया र नङ्गेलीको अध्ययनमा केन्द्रित भएका पूर्वअध्ययनका केही सामग्रीको पनि उपयोग गरिएको छ ।

नारी सङ्घर्षको ऐतिहासिक सन्दर्भ

'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' दुवै कविताले अमेरिका र भारतको ऐतिहासिक सन्दर्भको तथ्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । सिल्भिया अमेरिकन कवि, आख्यानकार र निबन्धकार हुन् । उनकै जीवनको ऐतिहासिक सन्दर्भमा आधारित भएर कविले यस कविताको रचना गरेका छन् । सिल्भियाको समाधिको सन्दर्भबाट विगतको लगभग छ दशक पुरानो अतीतलाई सम्झिँदै कविले कविनायकको पीडापूर्ण जीवनकथाको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेका छन् । सिल्भियाको आत्महत्याका सन्दर्भबाट यस कवितामा महिलाहरूका पीडा, तनाव, सङ्घर्ष र तिनको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिल्भिया अङ्ग्रेजी साहित्यको मात्र नभएर विश्वसाहित्यकै प्रतिनिधि रचनाकार हुन् । उनको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई लिएर कविले एउटी नारीले भोग्नुपरेको पीडा र पराजयको चित्रण गरेका छन् भने प्राचीन ग्रिसेली ऐतिहासिक मिथक समेतको प्रयोग गरेर यसलाई इतिहासको सन्दर्भसँग जोडेका छन् । छ दशकअगाडिको पश्चिमी समाज र त्यसको इतिहास, नारीहरूले भोग्नुपरेको पीडा र त्यस पीडाको ऐतिहासिक सन्दर्भ यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । सिल्भियाले बाँचेको दोस्रो विश्वयुद्धकालीन समय र आफ्ना बाबुको जर्मन परिचयसँग विमति रहेको सिल्भियाको चेतनाको प्रतिबिम्बन उनका कवितामा पाइन्छ (थापा, सन् २०१९, पृ. ५) । एकातिर बारम्बार हिटलरले गरेको यहुदी दमनका विरूद्ध उनका कविताले आवाज उठाएका छन् भने अर्कातिर आफ्नो पिताको जर्मन परिचय र त्यस परिचयमा राष्ट्रवादका नाउँमा हिटलर लाई सम्मान गर्ने बाबुको सत्तालोलुप दृष्टिकोणको विरोध पनि सिल्भियाले गरेकी छन् । सत्ता र शक्तिको आडमा ज्यादति गरी नरसंहार गर्ने हिटलरको विरोधमा उनले आफ्नै पिताका विरूद्धसमेत आवाज उठाएकी छन् । जीवनमा निराशाका अनेक क्रम र आत्महत्याको बारम्बारको प्रयासमा उनले सन् १९६३ को फेब्रवरी ११ का दिन आफैलाई ग्यास लगाई आत्मदाहा गरिदिइन् (जिल, सन् २००८, पृ. १२) । दुई सन्तानको लालनपान र पतिसँगको विछोड, बसाइको अस्थिरता, आर्थिक व्यवस्थापनको कमजोर पक्ष अनि निराशाले भरिएको जीवनमा लेखनका माध्यमबाट मुक्तिको गाथा गाउनु र पुरूषपीडित समयको विरूद्ध आवाज उठाउनु सिल्भियाको जीवनको इतिहास हो । अमेरिकी नागरिक सिल्भिया जीवनको अन्त्यमा बेलायतमा रहिन् र त्यहीँ उनको अन्त्य भयो । कविता, आख्यान र गैरआख्यानमा सधैँ विद्रोही आवाजमा प्रकट भएकी उनले आफ्नै समयको भोगाइको समाजलाई चित्रण गरेकी छन् । उनको मृत्युको केही महिनापछि निस्केको बेट्टी फ्रिडानको दि फेमिनिन मिस्टिक (सन् १९६३) ले प्लाथका समयको नारीका अनुभव र उनीहरूको समयको जीवन र वैचारिक सङ्घर्षको पाटोलाई समेटेको छ । सोही पुस्तकमा फ्रिडानले प्लाथलाई अमेरिकामा हुर्किँदै

गरेकी एउटी जुझारु प्रतिभाशाली लेखकका रूपमा चिनाएकी छन् (जिल, सन् २००८, पृ. ११९) । कवि नेत्र एटमले यिनै कवि सिल्भिया प्लाथको जीवनका इतिहासलाई आफ्ना कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् । लेखक सिल्भियालाई कविताको नायक बनाएर लेखिएको यस कवितामा सिल्भियाको समाधिको सन्दर्भबाट उनी ब्युँझन सक्ने र निराशाका बिचबाट पनि विद्रोहको चेतना बाल्न सक्ने ऐतिहासिक सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसै क्रममा कविले ग्रिसेली कलशको सन्दर्भ र सिल्भियाको मृत्युको सन्दर्भबाट कवि सिल्भियाको जीवनकथाका ऐतिहासिक प्रसङ्ग र त्यससँग जोडिएका विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

'नङ्गेली ब्लुज' चाहिँ भारतकी निम्नवर्गीय दलित महिला नङ्गेलीको बलिदानी मुक्तिकथाको ऐतिहासिक तथ्यसँग जोडिएको कविता हो । हालको केरला राज्यमा पर्ने त्रावणकोरमा तत्कालीन शासक वर्गले दलितमाथि गरेको दमनको ऐतिहासिक सन्दर्भको विषय यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । भारतको औपनिवेशिक कालमा त्यहाँका शासकहरूले दलित महिलाले शरीरको माथिल्लो भाग छोप्न नपाउने र दलित पुरूषले शिर ढाक्न नपाउने नियमले दलित समुदाय लामो समयसम्म अन्यायमा परेको इतिहास छ । त्रावणकोरका नादर समुदायका दलित महिलाले स्तन छोपेवापत मुलाकरम कर तिर्नुपर्ने विभेदकारी नीति रहेको र त्यसका विरूद्ध आवाज उठाएकी नङ्गेलीले आफ्नै स्तन काटी कर तिर्दा जीवनको बलिदान गरेको ऐतिहासिक तथ्य छ (गुप्ता, सन् २०१७, पृ. १८) । ऐतिहासिक सन्दर्भमा नङ्गेली सहासी महिलाका रूपमा चित्रित छ र उसको साहस मूलतः शासक वर्गले गरेको दमनका विरूद्धमा छ । आफूले लगाएको पोसाकका कारण शासकहरूलाई कर तिर्नुपर्ने र उक्त करका कारण दलित वर्गले भोग्नु परेको पीडाको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा नङ्गेली आएकी छ भने उसले करका विरूद्ध गरेको ऐतिहासिक सङ्घर्षलाई पनि यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । दलित महिलाहरूले स्तन खुला राख्नुपर्ने नियमका विरूद्ध स्तन छोपेमा सरकारलाई मुलाकरम कर तर्नुपर्ने जस्तो विभेदकारी र अन्यायी परम्पराका विरूद्ध नङ्गेलीले गरेको सङ्घर्ष (राम, सन् २०२१, पृ. १) नै यस कविताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि हो र नङ्गेलीले कर तिर्न बाध्य पारिएको अवस्थामा आफ्नो स्तननै काटेर सरकारलाई चढाई विद्रोह गरेको ऐतिहासिक पक्षलाई यस कवितामा सशक्त ढङ्गले चित्रण गरिएको छ । मुलच्छीपुरम अर्थात् स्तनको गाउँ नाम नै नङ्गेलीको बलिदानको इतिहासले निर्माण गरेको हो जुन कुरा कविताले सङ्केत गरेको छ । यस दृष्टिले यी दुवै कविता नारी सङ्घर्षको ऐतिहासिक घटनासँग जोडिएका र ती जुझारु नारीले विभेदका कारण दिएको जीवनको बलिदानी सन्दर्भबाट कवितामा लैङ्गिक चेतनाको पक्ष संवेदनशील र सकारात्मक बन्न पुगेको छ ।

शरीर राजनीति र शारीरिक अनुभूति

'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' दुवै कविता शरीर राजनीति र शारीरिक अनुभूतिका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । सिल्भिया प्लाथको शरीर सामधीस्थ हुनु र समाधीस्थ शरीरले पनि बाहिर निस्केर विषयको अनुभूति गर्नुले कवितामा शरीरआत्माको सम्बन्धको अनुभूतिमय संवेदना प्रस्तुत भएको छ । यसमा पूर्वीय शरीरआत्माको धारणा पनि सङ्केतित हुन पुगेको छ र शरीरको अन्त्यपछि पनि आत्माको अनुभूति हुने कुरालाई कविले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैक्रममा शरीर राजनीतिसँग जोडिएका गर्भाशय, प्रजनन आदि विषय पनि कवितामा आएका छन् । शरीर भनेको संवेदनाको एउटा बलियो आधार हो भने सिल्भिया प्लाथका शारीरिक संवेदनाहरूलाई पनि कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् । अनुहार, आँसु, भोग, सन्ताप जस्ता विषय शरीरका विषयहरु हुन् र बौलाही हुनु पनि मनोशारीरिक अवस्थाको स्थिति हो । कवितामा वर्णित

सिल्भियाका यी सबै स्थितिहरूलाई कविले शरीरकै सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरेका छन् भने यसमा सिल्भियाका शारीरिक अनुभूतिहरूको चित्रण पनि छ । यसरी कविले शरीर पीडाको अभिव्यक्ति हो भन्ने कुरालाई कविताका माध्यमबाट चित्रण गरेका छन् । कवि लेख्छन् :

फेरि चिन्ता... फेरि तनाव... फेरि ताप...
(म खोज्थेँ बाबाको स्पर्शले अभिसिञ्चित शिर
तर लगाउँथे हृदयको उदासीको क्रन्दन
म रोज्थेँ नयनको रिक्तताले समेटिने प्यास
तर मिल्थ्यो हरपल अवसादको रोगी बन्धन) । (एटम, २०७७, पृ. ८१)

यसरी शरीरमा आउने चिन्ता, तनाव, ताप, स्पर्श, उदासी, आँखाको रिक्तता र अवसाद आदि पक्ष शारीरिक विषय हुन् भने ती शारीरिक विषयका माध्यमबाट कविले समाजका उत्पीडनका सांस्कृतिक अभ्यासलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी सिल्भियाको शरीरका सन्दर्भबाट शरीर राजनीतिको प्रकृति/संस्कृतिको अवस्थालाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

'नङ्गेली ब्लुज' कविता शरीर राजनीतिको ऐतिहासिक तथ्यमा आधारित छ । यस कवितामा नङ्गेलीको शरीरको स्तनको बिम्बका माध्यमबाट सत्तासीन वर्गले दलित र उत्पीडित वर्गका महिलाको शरीरमाथि कसरी शासन गर्छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । नङ्गेलीको शरीर नै यस कविताको केन्द्रीय विषय हो । शरीर भौतिक वस्तु मात्रै नभएर भोग्य वस्तु हो र सत्ता सम्बन्धका दृष्टिले शरीर दमनको हतियार पनि हो भन्ने राजनीतिक सन्दर्भलाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । कविले शरीर राजनीतिकै सन्दर्भमा सत्ता र शक्तिको बिम्बका रूपमा शिश्नलाई लिएका छन् र त्यसलाई काटेर सामाजिक न्याय सिर्जना गर्नुपर्ने कुरासमेत प्रस्तुत गरेका छन् । शरीरको राजनीतिक व्यवस्थाले महिलाहरूलाई गरेको दमनको चित्रण कवितामा छ :

उठाऊ हँसिया
र काट सत्ताको टालोमा जमेको जातको नृशंस शिश्न च्वाट्ट
जसरी काट्छ्यौ नि बारीको रूखो उँखु
अनि
तिर, रगत चुहिँदै गरेको आलो मासुको कर
आफ्नो शरीरको व्यवस्थाले हुर्काएको राजनीतिक अंश नङ्गेली । (एटम, २०७७, पृ. ५५-५६)

समाजको जातव्यवस्था र अर्थव्यवस्था दुवै निम्नवर्ग र कथित तल्लो जातका विरूद्धमा छ भन्ने सङ्केत कवितामा गरिएको छ । शरीरका नामबाट कर तिर्न बाध्य नङ्गेलीको समाज आर्थिक रूपमा उत्पीडित छ र कर व्यवस्थाको दमनकारी शोषणको मारमा परेको छ भने शरीरलाई भोगवादी किसिमले हेर्ने सामन्ती शोषणको मारमा पनि परेको छ । नङ्गेलीको विद्रोह शरीरलाई भोग्य विषय बनाउने चिन्तनका विरूद्ध त हुँदै हो यससँगै करका नाउँमा जनतालाई शोषण गर्ने सामन्ती व्यवस्थाका विरूद्ध पनि हो । यस व्यवस्थाका विरूद्ध भारतका नादर र एजवा समुदायका महिलाले गरेको लामो सङ्घर्षसँगै चनार आन्दोलन पनि जोडिन पुगेको थियो र त्यस आन्दोलनमा सही तरिकाले लुगा लगाउन पाउनुपर्ने अधिकारका लागि सन् १८१३ देखि १८५९ सम्म केरलाका दलित महिलाले उनीहरूको शरीरमाथिको अमानवीय र विभेदकारी नियमका विरूद्ध

लड्न परेको थियो (गुप्ता, सन् २०१७, पृ. २३) । यसरी प्रस्तुत कविता शरीरको अधिकारको चेतनासँगै सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक शोषणका विरूद्धको प्रतिरोधले भरिएको कविता हो ।

मुलच्छीपुरमको भौगोलिक परिवेशमा नङ्गेलीको शरीर र उसका शारीरिक र मानसिक पीडा, उसको क्रन्दन सबै शरीर राजनीतिकै पक्षहरु हुन् भने शरीरको शारीरिक दमनका विरूद्ध आफ्नै स्तन काटेर रक्तमुछेल भएको सन्दर्भबाट यस कवितामा शरीरको भोगवादी अवधारणाका विरूद्धको चेतनालाई शरीर राजनीतिकै सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

नारी उत्पीडनका विरूद्धको प्रतिरोधी चेतना

'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' दुवै कवितामा नारी उत्पीडनका विरूद्धको प्रतिरोधी चेतना प्रस्तुत भएको छ । सिल्भियाले गरेको प्रतिरोध समाजका परम्परागत प्रवृत्तिका विरूद्धको प्रतिरोधसँग जोडिएको छ । यस कवितामा सिल्भियालाई सम्बोधन गर्दै कवि लेख्छन् :

> जब तिम्रो समाधिको सुवर्णमय शिला
> सन्नाटा जुर्मुराउँछ चर्चको नीरव घाँसेआँगनमा
> र हल्लन थाल्छन् कठोर स्मारकका भित्ताहरु । (एटम, २०७७, पृ. ८१)

सिल्भियाको समाधिको प्रसङ्गबाट तत्कालीन धर्मव्यवस्थासमेत हल्लिएको सन्दर्भबाट कविले यस कवितामा सिल्भियाको लेखन र उनको आत्मदाहमार्फत व्यक्त भएको प्रतिरोधी चेतनाको सन्दर्भलाई सङ्केत गरेका छन् ।

सिल्भिया कविका रुपमा जति प्रसिद्ध थिई उसको त्यो प्रसिद्धि त्यही बिचमा पनि समाजसँग, समाजको उत्पीडनसँग, परिवारसँग र आफ्नै पितासँग समेत उसका असन्तुष्टि थिए । ती असन्तुष्टि वास्तविक अर्थमा सिल्भियामाथि मात्र नभएर महिलामाथि हुने उत्पीडनकै विरूद्धका असन्तुष्टिहरु हुन् । यस्ता असन्तुष्टिकै कारण सिल्भियामा अवसाद भरिएका छन् र तिनै अवसादले नै उसमा निराशाको अवस्था सिर्जना भएको छ । बिसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा पनि युरोपमा महिलाहरुका स्वतन्त्रता सुनिश्चित भएका थिएनन् । पितृसत्तात्मक दमन र उत्पीडन समाजका शिक्षित वर्गले पनि भोग्नुपर्ने बाध्यता थियो (जिल, सन् २००८, पृ. ११९) । यही बाध्यताको सिकार सिल्भिया पनि भएकी छ र त्यसका विरूद्धको चेतना हुँदाहुँदै पनि उसले आत्महत्याको बाटो रोजेकी छ । यस कवितामा सिल्भियाका सपनाका आधार नभएको र त्यही आधार नहुनाकै कारण बौलाही भएर जीवन समाप्त पारेको सन्दर्भलाई जोडिएको छ तर वास्तविक अर्थमा सिल्भिया त्यस्ता शिक्षित महिलाहरुको प्रतिनिधि हो जसले समाजका सबैखाले पितृसत्तात्मक उत्पीडनका विरूद्ध विद्रोह गरेकी छ र त्यो विद्रोह क्रान्तिकारी रुपमा नभएर पलायनका रुपमा आएको छ । हुन त कवितामा केही प्रतिरोधको सङ्केत नभएको होइन । कविले सिल्भियालाई सम्बोधन गर्दै निराशाका बिचमा पनि जीवनका आवेगहरुमा अगाडि बढ्न आह्वान गरेका छन् :

> हिलोका छिटाहरु पुछेर अवसानका आकृतिहरुबाट
> बाँध आफूलाई जीवनका आवेगहरूले
> निल त्यो शीतल जून अनि जन्माऊ गुलाफका काँडा
> खल्बल्याऊ आफैँलाई फेरि निश्चल बतास हुनुअघि । एटम, २०७७, पृ. ८२)

सिल्भियाको तीस बर्से जीवन चुनौतीका अनेक पाटोबाट अगाडि बढेका छन् । उसले महिला संवेदनामा केन्द्रित भएर पनि धेरै कविता लेखेको सन्दर्भ छ । वैयक्तिक जीवनका निराशा मात्र होइन उसका कविताले क्रान्तिकारी अस्तित्व पनि खोजेको देखिन्छ । सिल्भियाका 'फेस लिफ्ट', 'द रिभल' जस्ता कविताले महिलाका कृत्रिम सजधज र सौन्दर्य प्रसाधनको आलोचना गरेका छन् (वाग्नर-मार्टिन, सन् २००३, पृ. ९५) । पितृसत्ता र पुँजीवादले महिलालाई गर्ने वस्तुकरणका विरूद्धको सिल्भियाको यस्तो चेतनालाई पनि नेत्रको यस कविताले अझ बलशाली रूपमा उठाउन सक्थ्यो । यस कविताले मूलतः सिल्भियाको निराशा र आत्मदाहलाई केन्द्रीय विषय बनाएको छ । नेपाली महिला आन्दोलनमा योगमायाको विद्रोहलाई पनि यसै रूपमा लिन सकिन्छ । योगमाया र सिल्भिया प्लाथका आत्मदाहका फरक प्रसङ्ग हुँदाहुँदै पनि दुवैको रोजाइ मृत्यु नै हो । यसरी मृत्युलाई साहरा बनाएर समाजका उत्पीडन, पितृसत्ता र सबैखाले सत्ताहरूका विरूद्ध विद्रोह गर्नु सिल्भियाको प्रतिरोधी चेतना हो भने यस कविताले पनि त्यही कुरालाई सङ्केत गरेको छ ।

नङ्गेलीको इतिहास वास्तविक अर्थमा दलित महिलाले गरेको प्रतिरोधी चेतनाको अनुपम नमुना हो । इतिहासमा नङ्गेली क्रान्तिकारी छवि बनाएकी महिला हो । सामाजिक समूह किसानहरूबाट नै आफ्ना बुद्धिजीवीहरु प्राप्त गर्छन् र तिनीहरु किसान र उत्पीडित वर्गसँग जोडिएका हुन्छन् (ग्राम्सी, सन्, २०१८, पृ. ३१) भन्ने भनाइका आधारमा नङ्गेली भारतीय निम्नवर्गीय समाजकी आवयविक बुद्धिजीवीका रूपमा देखापर्छे । कविले नङ्गेलीको त्यही इतिहासलाई 'नङ्गेली ब्लुज' कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । कविताले उठाएको विषय नङ्गेलीको गायनसँग सम्बन्धित छ र उसले गरेको विद्रोह, उसले स्तन काटेर करका रूपमा चढाएको प्रसङ्ग र उसको मृत्यु वास्तवमै इतिहासको बेजोड घटना हो । त्यही घटनालाई कविले दमनकारी शासकीय सन्दर्भ र रक्तिम विद्रोहका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् :

रगतको लुगा लगाऊ नङ्गेली !
रगतकै आँसु सुकाऊ च्यादरमा,
रगतकै हावाले सास फेरेर
हिँड सानसित रगतकै बाटोमा लमक-लमक । (एटम, २०७७, पृ. ५५)

रगतकै सन्दर्भबाट तत्कालीन भारतीय कालो कानुनका विरूद्ध प्रतिरोधी चेतनामा अघि बढ्न कविले नङ्गेलीलाई आह्वान गरेका छन् । लुई अल्थुसरले भनेझैँ सत्ताले कसरी राज्यसंयन्त्रका रूपमा समाजका तल्ल वर्गसम्म काम गर्छ र तिनीहरु सत्ताले फैलाएको भ्रमलाई नै सत्य मानेर हिंसा सहीरहेका हुन्छन् (उप्रेती, २०६९, पृ. १६७) भन्ने कुरालाई पनि भारतमा लामो समयसम्म भएको दलितमाथिको यो दमनले बुझाएको छ । दलितमाथि हुने दमन र त्यो दमनका विरूद्धको विद्रोह नै यस कवितामा मुख्य रूपमा आएको छ । कवितामा नङ्गेलीलाई यसरी आह्वान गरिएको छ :

आऊ सुषुप्त मिथकबाट बिउँझेर
समयको बेगिलो नदीको तिरैतिर
उबाएर छाल
कसेर कम्मर
सुर्केर पाखुरा
उचालेर औजार

एक-एक हिसाब गरेर फर्काउनु छ । (एटम, २०७७, पृ. ६)

यसरी अतीतको इतिहासको नङ्गेलीको कथाका माध्यमबाट महिलाहरू र दलितहरूको प्रतिरोधी चेतनाको सिर्जना गर्नु यस कविताको प्रतिरोधी सन्दर्भ हो ।

निष्कर्ष

'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' र 'नङ्गेली ब्लुज' दुवै कविता महिला नायकको केन्द्रीयतामा लेखिएका छन् । सिल्भिया अमेरिकी कवि हो भने नङ्गेली औपनिवेशिककालीन भारतको विद्रोही दलित महिला हो । विषयका दृष्टिले दुवै कविता महिलाकेन्द्री छन् भने दुवै कवितामा महिलामाथि हुने उत्पीडन, दमन, शारीरिक शोषण र विभेदको चित्रण छ । यी दुवै कविताले नारीले भोगेको उत्पीडनका ऐतिहासिक सन्दर्भका पक्षहरू समेटेका छन् । सिल्भियाको जीवनले आजभन्दा छ दशक पहिलेको अमेरिकी समाजको महिलाको अवस्था र तिनले चेतना निर्माणका क्रममा भोग्दै गरेको सङ्घर्षलाई जोडेको छ भने नङ्गेलीको कथाले दुई सय वर्ष पहिलेको सामन्तप्रथामा रहेका औपनिवेशकालीन भारतका दलित महिलाको निरीह जीवनावस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

सिल्भिया र नङ्गेली दुवै नारीको शरीरलाई समाज र सामाजिक अनुशासनका नाउँमा दमन गरिएको छ । नारीको शरीर पुरूष उपभोगको वस्तु मानिएको तत्कालीन सन्दर्भलाई 'नङ्गेली ब्लुज' कविताको विषयले बुझाएको छ भने अमेरिकी पुँजीवादी समाजमा सिल्भियाका नारी संवेदनालाई सम्मान नभएको पक्ष उनको शरीरको संवेदनासँग जोडिएको छ । आफ्नो खुसी र संवेदनामा रमाउन नसकेको विषादपूर्ण जीवनको अन्त्य गर्न विवश नारीको शरीरका अनेक पीडा र संवेदनालाई 'सिल्भिया आफ्नै समाधिबाट' कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यी दुवै कवितामा कविले ती पात्रहरूलाई सम्बोधन गर्दै विद्रोही र जुझारु हुन आह्वान समेत गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि लैङ्गिक चेतनाका दृष्टिले जुन शक्तिका साथ कविताको विषयलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्थ्यो कविले त्यस चेतनालाई भने सूक्ष्म रूपमा उतार्न सकेको देखिँदैन । नङ्गेलीको कथा समग्र भारतीय दलित महिलाहरूको विद्रोहको सशक्त कथा हो । त्यसलाई कविले स्तनकै वरिपरि मात्र केन्द्रित रहेर चित्रण गर्न खोज्दा उसको विद्रोहका अन्य पक्षहरू गौँण भएको देखिन्छ । वास्तवमा नङ्गेली वैयक्तिक विद्रोहभन्दा सामाजिक विद्रोहमा र पारिवारिकभन्दा सामुदायिक विद्रोहमा सहभागी महिला हो । सानै देखि विद्रोहको चेतना उसमा पैदा भएको छ र त्यो विद्रोह उसको प्रेम विवाह, उसको सामाजिक जीवन, उसको समुदायसँगको सम्बन्ध आदि विषयमा पनि प्रकट भएको छ । यिनै विद्रोहहरूको अन्तिम शक्तिशाली अभिव्यक्तिका रूपमा आफ्नो स्तन काटेर शासकहरूलाई कर बुझाएको सन्दर्भबाट उत्कर्षमा पुगेको छ । यसरी महिला र दलित चेतनाको कोणबाट यति शक्तिशाली घटनालाई जुन शक्तिका साथ चित्रण गर्नुपर्थ्यो त्यस्तो चित्रण चाहिँ कविताले उतार्न सकेको छैन । सिल्भिया प्लाथको जीवनकथा पनि उसको मृत्युकथा मात्रै होइन, उसको सङ्घर्षको कथा पनि हो । सिल्भियाको जीवनको चेतनामूलक सङ्घर्षको कथालाई पनि कविले पूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन् ।

यति हुँदाहुँदै पनि एउटा संवेदनशील लेखकले सामाजिक इतिहासका यस्ता बलिदानी नारीलाई कविताको पात्र बनाउनु, तिनीहरूका सङ्घर्षपूर्ण कथालाई सङ्केत गर्नु, विद्रोहको सन्दर्भलाई समेत प्रस्तुत गर्दै सबैलाई विद्रोहमा सामेल गराउन आह्वान गर्नु जस्ता विषय कविताका सकारात्मक पक्षहरू हुन् । नेपाली

कवितामा अन्तर्राष्ट्रिय महिलाका सन्दर्भबाट नेपाली सन्दर्भलाई समेत सङ्केत गर्ने यो प्रवृत्ति महत्त्वपूर्ण त छँदैछ लैङ्गिक चेतनाका दृष्टिले पनि प्रशंसनीय छ । यस दृष्टिले प्रिय मौनताका कवितामा लैङ्गिकताको चेतनामूलक सम्बोधन मननीय रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). सिद्धान्तका कुरा. चौथो संस्क. अक्षर क्रियसन्स ।

एटम, नेत्र (२०७७). प्रिय मौनता (उपासना कविता). शिखा बुक्स ।

ग्राम्सी, एन्टोनियो (सन् २०१८). बुद्धिजीवीयोँ का निर्माण. बुद्धिजीवी का दायित्व. (अनु. कवितेन्द्र इन्दु और दिग्विजयकुमार सिंह) गार्गी प्रकाशन, पृ. ३०-३६ ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. भुँडीपुराण प्रकाशन ।

Delbo, C., Khan, N. I., & Tillion, G. (2019). *Writing resistance and the question of gender*. Palgrave Macmillan.

Duvall, S.-S. (2012). Patriarchy. *Enpsychopediya of gender* M. E. Kosut (Ed.).

Gill, J. (2008). *The Cambridge introduction to Sylvia Plath*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511817007

Gramsci, A. (1992). *Selections from the prison notebooks*. International Publishers.

Gupta, V. (2017). Breast tax: Social oppression of dalit women. *Contemporary Social Science* (Chief Editor Dharma Vir), *26*(3), 17–26.

Hillman, D., & Maude, U. (2015). *The body in literature*. Cambridge University Press.

Ram, K. (2021). Body as revolt: The myth of Nangeli, the woman who covered her Breast. *Shanlax International Journal of English*, *9*(4), 1–8. https://doi.org/10.34293/english.v9i4.4037

Thapa, S. (2019). *Projection of pain and adversity in Sylvia Plath's poems*. Unpublished MA Thesis submitted to the Department of English, Patan Multiple Campus.

Wagnen-Martin, L. (2003). Sylvia Plath: A literary life. *Second edi*. Palgrave Macmillan.

Wolf, V. (2002). *On being Ill. Ashfile: Paris Press*.

Wood, J. (2001). *Passion and pathology in Victorian fiction*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198187608.001.0001